

С.Г.Ісаков*

**УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ В ТАРТУСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
XIX - ПОЧАТКУ XX ст.**

Статтю присвячено студентам-українцям, що навчалися в Тартуському університеті й згодом стали відомими національними діячами, а також студентським організаціям університету.

У Тартуському університеті (1802-1893 рр. офіційно називався Дерптським, а 1893-1918 рр. - Юр'євським) у XIX - на поч. XX ст. навчалися представники багатьох народів, що населяли Російську імперію. Чимало вихованців університету згодом стали відомими національними діячами¹. Саме в Тарту формувалася їхній кругозір і починалася творча діяльність. Завдяки університету місто стало центром, де функціонували студентські національні об'єднання, котрі розгорнули культурно-просвітницьку діяльність, сприяючи знайомству місцевого товариства з культурою своїх народів.

У Тартуському університеті навчалося чимало українців. Серед них були відомі в майбутньому вчені, громадські, культурні, політичні діячі, письменники. Із кін. XIX ст. в Тарту стали виникати українські студентські організації, які прагнули пропагувати національну культуру.

До 1890-х рр. в університеті були лише поодинокі студенти-українці й, природно, про жодні студентські об'єднання не йшлося. Тільки наприкінці XIX ст., після переходу університету на російську мову викладання, кількість студентів української національності зросла й стало можливим створення організації, побудованої за національною ознакою.

Очевидно, першим українцем у стінах Тартуського університету був Іван Семенович Орлай (1770/1771-1829)². Щоправда, він не навчався в університеті, але саме в Тарту захистив докторську дисертацію.

*Ісаков Сергій Геннадійович - д-р філолог. наук, професор-емеритус кафедри слов'янської філології Тартуського університету, Естонія.

І. Орлай був родом із Закарпаття. У Львівському, Пештському (майбутньому Будапештському) й Віденському університетах студіював комплекс наук - від математики й природничої історії до філософії та давніх мов. 1791 р. переїхав до Росії, закінчив Петербурзьке медико-хірургічне училище, працював лікарем, здобув звання придворного хірурга, продовжуючи одночасно наукову діяльність. 1806 р. у Кенігсберзькому університеті І. Орлай був удостоєний ступеня доктора філософії, а в жовтні того ж року в Тартуському університеті захистив дисертацію на ступінь доктора медицини "Історія вчення про лікувальні властивості природи, його зміст і вимоги до нього". Дисертацію було присвячено ролі та значенню довкілля для людського організму. Після цього І. Орлай став ученим секретарем медико-хірургічної академії й редактором єдиного в Росії медичного періодичного видання "Загального журналу медичної науки". 1821 р. І. Орлая призначено директором Ніжинської гімназії вищих наук, де його учнем був М. Гоголь, а 1826 р. він очолив Рішельєвський ліцей в Одесі. Є автором праць із історії України, листувався з Й. В. Гете, був членом багатьох наукових товариств у Росії та за кордоном.

1829-1831 рр. на юридичному факультеті Тартуського університету навчався уродженець Києва Микола Васильович Закревський (1805-1871) - історик, фольклорист і етнограф, чия біографія щільно пов'язана з Естонією³. 1831 р. через матеріальну скруту М. Закревський був змушений піти з університету й стати вчителем російської мови в повітовому училищі в Пайді. 1834 р. його було переведено в Талліннську гімназію на посаду вчителя російської мови, історії та географії. Тут він прослужив до відставки (1847 р.) і залишився жити в Таллінні. 1836 р. у Таллінні вийшов перший варіант його праці - "Нарис історії міста Києва". Закревський продовжував роботу над ним, витрачаючи всі свої скромні кошти на збирання матеріалів із історії Києва. 1858 р. у Москві вийшов повніший варіант його праці - "Літопис і опис міста Києва", а в 1868 р. з'явилося друге її видання. На той час це була найкраща історія Києва. Одночасно від 1840 р. М. Закревський збирав український фольклор. Він вирішив укласти хрестоматію українських народних пісень, прислів'їв, приказок, загадок, яка водночас була б словником українських ідіом. Тож 1860 р. в Москві світ побачив "Старосвітський бандурист". Книга стала помітним явищем в українській фольклористиці.

Роки перебування в Тарту відіграли вирішальну роль у становленні світогляду Миколи Івановича Гулака (1821-1899) - відомого громадського діяча, ученого й педагога⁴. Із 1834 р. він приватним чином навчався в Тарту, у 1837 - 1838 рр. - у приватному пансіоні К. Е. Раупаха, а в 1838-1843 рр. М. Гулак студіює на юридичному факультеті Тартуського університету, де його вчителями були професори К. Е. Отто, Е. Озенбрюген, Е. Г. Брекер. У студентські роки входив до нелегального гуртка польських студентів, що сприяло формуванню його радикальних поглядів. У липні 1844 р. в Тартуському університеті М. Гулак був удостоєний ступеня кандидата юриспруденції за працю "Досвід опису іноземного права за французькими, пруськими, австрійськими та російськими законами". 1845-1847 рр. служив у канцелярії київського генерал-губернатора й одночасно писав магістерську дисертацію "Юридичний побут поморських слов'ян", яку мав намір захистити в Тартуському університеті. У грудні 1845 - січні 1846 р. М. Гулак разом із М. Костомаровим і В. Білозерським заснував першу в Україні таємну організацію - Кирило-Мефодіївське братство - і став на чолі його лівого радикального крила, яке виступало проти самодержавства й кріпосного права, за політичне об'єднання всіх слов'янських народів у формі демократичної республіки⁵. На поч. 1847 р. організацію було викрито, М. Гулака заарештовано.

Три роки він просидів у Шліссельбурзькій фортеці, а потім був засланий до Пермі. Після повернення в 1856 р. працював педагогом в Одесі, Керчі, Ставрополі, Кутаїсі та Тбілісі.

М.Гулак - автор праць із юриспруденції, історії, математики, філософії, філології. Він утверджував принципи геометрії Лобачевського й висунув низку ідей, близьких до майбутньої теорії відносності, зокрема ідею четвертого виміру простору (стаття "Про чотири виміри в геометрії"). Із-під його пера вийшли роботи з історії середньовічних літератур Закавказзя. М.Гулак також перекладав російською та українською мовами твори грузинських, азербайджанських та перських авторів.

Випускником Тартуського університету був і Олександр Миколайович Поль (1832-1890) - піонер промислової розробки покладів залізної руди в Криворіжжі, археолог, громадський діяч, людина величезної енергії й різнобічних талантів⁶. Його дід, майор І.Поль, походив із прибалтійських німців, з естонського острова Сааремаа. Він поступив на російську військову службу, одержав як нагороду землі в Катеринославській губернії, одружився з українкою й рід Поль поступово українізувався. Батько О.Поля був одружений з онучкою українського гетьмана Павла Полуботка, і Олександр із дитинства чув розповіді про козаків, про історію України. У 1850 р. після закінчення Полтавської гімназії О.Поль вступив на юридичний факультет Тартуського університету, де став вивчати дипломатичні науки. Університетський курс він завершив 1854 р. кандидатом. Його роботу було присвячено вельми екзотичній темі - історичному огляду спроб відкрити Японію для міжнародних відносин⁷. Повернувшись на батьківщину, у Катеринославську губернію, О.Поль починає досліджувати археологію рідного краю, розкопує давні могильники й збирає багату колекцію, яка згодом стала основою відкритого 1905 р. Музею ім. О.Поля в Катеринославі (нині - Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького). Під час своїх археологічних експедицій поблизу Кривого Рога О.Поль відкрив величезні поклади залізної руди й решту свого життя присвятив їх розробці. Пізніше Криворізький залізорудний басейн став одним із основних місць видобутку руди в СРСР, а нині - в Україні. О.Поль був активним громадським діячем, який багато зробив для розвитку освіти в краї.

У 1860-1861 рр. на юридичному факультеті Тартуського університету навчався Олександр Амфіанович Тищинський (1835-1896) - активний учасник революційного руху в Україні, відомий громадський діяч⁸. Через участь у таємному революційному товаристві О.Тищинський був вимушений залишити Харківський університет, згодом його виключили з Київського університету. Разом із соратником по таємній організації О.Лебедевим О.Тищинському дозволили вступити до Тартуського університету. Тут вони відразу ж створили нелегальний студентський гурток⁹, організували студентську касу й загальнодоступну бібліотеку, яка одержувала основні російські демократичні видання. Тищинський і Лебедев почали працювати викладачами в безплатній школі для російських і естонських дівчат. Їхня нелегальна діяльність привернула увагу університетського керівництва, і в серпні 1861 р. Тищинського, а дещо пізніше й Лебедева, було виключено з університету. Він поїхав на батьківщину, у Чернігівську губернію, де став учителем і поновив революційну роботу в таємній організації "Земля і воля", а також брав участь у виданні прогресивної газети "Чернігівський листок". Пізніше О.Тищинський став земським діячем, головою Чернігівської повітової земської управи. Активно підтримував рідну українську культуру.

У 1868-1873 рр. професором російської мови й слов'янського мовознавства був Олександр Олександрович Котляревський (1837-1881) - відомий учений-славіст, перший українець на професорській кафедрі в Тартуському університеті. Але діяльність професорів Тартуського університету української національності - це вже інша тема.

Із серпня 1879 по жовтень 1881 р. студентом медичного факультету Тартуського університету був Кесар (Цезар) Білиловський (1859-1938)¹⁰ - український поет, автор тексту популярних пісень "У чарах кохання" і "Моя пісня".

На поч. 1890-х рр. кількість українських, як і російських, студентів у Тартуському університеті збільшується. При цьому склад студентства був досить специфічним: найчастіше це були студенти, яких виключили з інших університетів країни (зокрема з Харківського та Київського) за революційну діяльність - двері в інші вищі навчальні заклади Росії для них були зачинені, але в Тарту їх приймали, оскільки влада вважала, що в обстановці "тихого" й "спокійного" німецького університету вони швидко вгамуються.

Можливо, у 1880-х - першій пол. 1890-х рр. у Тарту функціонував невеликий товариський гурток українських студентів. Про його діяльність ми нічого не знаємо, але нам відомо про активну участь студентів-українців у легальному Товаристві російських студентів і в деяких підпільних революційних гуртках.

Товариство російських студентів, що відіграло дуже важливу роль у громадському житті Тарту, було створене 1881 р. (хоча його статут було затверджено тільки в 1885 р.) і проіснувало до 1918 р.¹¹ У 1880-х рр. товариство стало центром народництва в Тарту, пізніше - об'єднанням прибічників марксизму, а після 1905-1907 рр. - легальним прикриттям соціал-демократичної організації тартуських студентів, насамперед меншовиків. Важливо підкреслити, що хоч об'єднання й називалося Товариством російських студентів, воно було інтернаціональним. До 1910 р. у ньому перебувало близько 500 студентів: українців, євреїв, грузинів, вірмен, естонців, латишів, литовців, білорусів. Цікаво, що очолювали товариство найчастіше не росіяни: у 1880-х-1890-х рр. - українці М.Василенко й М.Косач, на поч. XX ст. - грузин Г.Хірселі, вірмени Вартан та Мінас Тер-Микаелянці, євреї М.Бинасик, І.Сольц-Конваліський та ін.

Частина українських студентів у Тарту групувалася саме навколо Товариства російських студентів. Українці постійно відігравали в ньому помітну роль - часто відбувалися заходи, пов'язані з українською культурою. Очевидно, уже з 1880-х рр. щороку відзначався день Шевченка. То були вечори, на яких читалися вірші Тараса Григоровича, доповіді й реферати про його життя та творчість. Збереглася художня замальовка такого вечора¹². У другому семестрі 1890р. було прочитано доповідь "Костомаров як історик і публіцист"¹³. Відомо про виступи на благодійних вечорах товариства українського хору¹⁴.

Українські студенти входили також до нелегальних об'єднань місцевої учнівської молоді: таємного народницького гуртка, що існував у Тарту в другій пол. 1880-х рр.¹⁵, першого марксистського гуртка, створеного М.Лесником, який діяв у 1888-1892 рр.¹⁶ Біографії відомих українських діячів М.Василенка, Б.Кістяківського й М.Косача пов'язані з названими об'єднаннями.

Микола Прокопович Василенко (1866-1925) був відомим українським громадським, політичним і державним діячем, ученим-істориком¹⁷. А у 1885 - 1890 рр. він навчався спочатку на медичному факультеті Тартуського університету, згодом перейшов на історико-філологічний, спеціалізувався в галузі історії під керівництвом професора А.Брікнера, котрий, до речі, деякий час працював в Україні, був професором Новоросійського (Одеського) університету. М.Василенко завершив курс кандидатом історії. Він належав до тієї частини

студентства, яка брала найактивнішу участь у громадському житті, у діяльності нелегальних гуртків. У 1887-1888 рр. М.Василенко був головою Товариства російських студентів¹⁸, одночасно (1886-1889 рр.) входив до складу нелегального народницького гуртка, більше того, за свідченням одного з його учасників, його вважали основним теоретиком гуртка¹⁹. Згодом став членом заснованого в 1888 р. М.Лесником першого в Тарту марксистського гуртка, який об'єднував, окрім М.Василенка, лише студентів-поляків.

Після закінчення університету М.Василенко приїхав до Києва, учителював, став членом редколегії журналу "Киевская старина", багато працював в архівах, досліджуючи історію України. Із-під його пера вийшла низка праць, присвячених українській минувшині. Одночасно брав активну участь у громадському житті Києва, входив до національно-культурної організації "Київська громада", очолюваної В.Антоновичем. На поч. ХХ ст. М.Василенко звернувся до політичної діяльності, вступив до партії кадетів (водночас продовжуючи вивчати історію). У 1910-1911 рр. М.Василенко склав магістерські іспити, його було затверджено приват-доцентом Київського університету (1912 р.), але потім його усувають від викладацької роботи через політичну неблагонадійність ("український сепаратизм"). У 1916 р. вийшла його книга "Нариси з історії Західної Русі і України".

Після Лютневої революції 1917 р. М.Василенко був призначений попечителем Київського навчального округу й у серпні-жовтні обійняв посаду заступника міністра освіти в Тимчасовому уряді Росії. Після створення незалежної України він був міністром освіти, заступником голови Ради міністрів, головою Державного сенату, деякий час навіть виконував обов'язки голови Ради міністрів і міністра закордонних справ. М.Василенко був одним із ініціаторів створення Української академії наук і Національної бібліотеки України.

1920 р. М.Василенко відійшов від політичної діяльності й повністю присвятив себе науковій та викладацькій роботі. 1921 р. його обрано президентом ВУАН, але більшовицька влада не затвердила результати виборів. У 1920 - 1929 рр. очолював соціально-економічний відділ академії та редагував його "Записки". 1923 р. М.Василенко був заарештований за звинуваченням у контрреволюційній діяльності, і під час процесу в справі "Київського обласного центру дій" засуджений на 10 років позбавлення волі. Науковій громадськості вдалося добитися перегляду справи й звільнення Василенка (1925 р.). Він був поновлений на посаді голови соціально-економічного відділу ВУАН і голови комісії з вивчення західноруського й українського права. В останні роки життя досліджував історію права в Україні. Тривалий час його ім'я замовчувалося в радянській історіографії.

Це саме можна сказати й про іншого колишнього тартуського студента Богдана Олександровича Кістяківського (1868-1920) - визначного українського й російського філософа, соціолога та правознавця²⁰.

Б.Кістяківський народився в Києві в родині професора права, навчався в 2-й київській гімназії, звідки був виключений за організацію гуртка, що вивчав заборонену українську літературу. Іспити на атестат зрілості йому довелося скласти в таллінській Олександрівській гімназії. 1888 р. Б.Кістяківський вступив на історико-філологічний факультет Київського університету, де створив нелегальний українофільський гурток, який пропагував ідеї М.Драгоманова. Улітку 1889 р. члени гуртка на чолі з Кістяківським здійснили поїздку в Західну Україну, яка входила до складу Австро-Угорщини, зустрічалися з І.Франком, установили зв'язки з місцевими радикальними діячами. У тому ж таки році Б.Кістяківський був заарештований, виключений із Київського, а потім і з

Харківського університету. Із великими труднощами, за спеціальним дозволом міністра, у серпні 1890 р. він став студентом юридичного факультету Тартуського університету, куди, як ми вже відзначали, зараховували й неблагонадійних. Людина надзвичайно активна, Б.Кістяківський і тут розгорнув бурхливу діяльність: став членом Товариства російських студентів, увійшов до вже згаданого першого марксистського гуртка, значно активізував його роботу, гаряче полемізував із народниками²¹, використовуючи давні зв'язки, намагався поновити транспортування забороненої літератури з Західної України (в тому числі й лівих українських видань) і з цією метою влітку 1892 р. вирушив до прикордонного Радзивилова, де його знову було заарештовано, ув'язнено й після цього виключено з університету.

Після відбуття заслання Б.Кістяківський їде за кордон (1895 р.), вивчає філософію, економічні науки і юриспруденцію в Берлінському, Паризькому (Сорбонна), Страсбурзькому, Гайдельберзькому університетах, а в 1898 р. захищає в Німеччині докторську дисертацію з філософії "Суспільство та індивідуальність", яка була високо оцінена німецькими вченими. У ці роки Б.Кістяківський відходить від марксизму, стає прибічником ліберально-демократичних ідей, конституціоналізму в політології й ідеалізму у філософії. Він разом із П.Струве видає в Женеві журнал "Звільнення", бере участь у створенні в 1903-1904 рр. "Союзу визволення", із якого згодом виросла конституційно-демократична партія (кадети). Повернувшись до Росії, стає активним діячем у російському й українському громадському житті, співпрацює з багатьма виданнями, у тому числі зі збірником "Віхи" (1909), в якому виступає проти притаманного російським революціонерам правового нігілізму, відстоює примат права в суспільному розвитку.

1909 р. Б.Кістяківський складає магістерські іспити й стає приват-доцентом юридичного факультету Московського університету, але на знак протесту проти порушень університетської автономії їде звідти. Потім Кістяківський викладає в Демидівському юридичному ліцеї в Ярославлі, редагує "Юридичні записки" ліцею. У 1913-1917 рр. він - редактор журналу "Юридичний вісник". Крім написання наукових праць із проблем соціології та юриспруденції (найбільш значна книга - "Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права", 1916), Б.Кістяківський бере участь у полеміці в російській пресі з національного питання, захищає право українців на свою культуру. 1917 р. Б.Кістяківський здобув учений ступінь доктора державного права в Харківському університеті, у травні того ж року став професором Київського університету, а в 1919 р. його було обрано академіком ВУАН, у створенні якої він брав участь.

У роки комуністичного режиму про наукові праці Кістяківського не згадували, тим більше, що його свого часу критикував В.Ленін. Лише тепер визнано, що його доробок - найвище досягнення неокантіанської соціології в дореволюційній Росії²².

У Тартуському університеті навчався й працював Михайло Петрович Косач (1869-1903) - непересічна особистість, енциклопедично освічена людина, фізик, письменник, фольклорист і етнограф, брат української поетеси Лесі Українки²³.

Від 1888 р. М.Косач навчався на фізико-математичному факультеті Київського університету, був активним у громадському й літературному житті Києва. Разом із Лесею Українкою він організовує літературний гурток "Плеяда", перекладає, пише. 1891 р. М.Косач переходить до Тартуського університету на відділення математики. Весною 1894 р. він закінчує його й відразу ж вступає на

відділення фізики, де його науковим керівником став професор О.Садовський. У Тарту М.Косач - один із активних членів Товариства російських студентів, 1893-1894 рр. був його секретарем, а в другому семестрі 1894 р. його обрали головою. Зв'язків із товариством не припиняв і пізніше. У весняному семестрі 1895 р. М.Косач був удостоєний ступеня кандидата фізики за працю "Актиноелектричні явища" й затверджений на посаді штатного асистента кафедри фізики.

Ще 1893 р. М.Косач одружився з молодою українською письменницею О.Судовшиковою (виступала в літературі під псевдонімом "Грицько Григоренко", випустила в Тарту 1898 р. свій перший збірник оповідань "Наші люди на селі"). У подружжя народилася дитина. Матеріальне становище сім'ї було нелегким. М.Косачу довелося підробляти учителем математики в Тартуській жіночій гімназії. Незважаючи на це, він наполегливо працює над магістерською дисертацією на тему "Відбиття світла в одноосному кристалічному середовищі", яку захистив 1899 р. У січні 1900 р. М.Косач, уже як приват-доцент фізики, прочитав вступну лекцію "Основні погляди на електрику й магнетизм у ХІХ ст."²⁴. У 1901 р. він перейшов на роботу на кафедру фізики та метеорології Харківського університету, але, на жаль, незабаром помер.

У тартуський період життя М.Косач підтримував зв'язки з рідною Україною, не припиняв контактів із редакціями українських періодичних видань, листувався з письменниками. У Тарту він продовжував літературну діяльність, його твори друкувалися в західноукраїнських журналах під псевдонімом "Михайло Обачний". Художні твори М.Косача за своєю манерою близькі до пошуків молодого покоління українських письменників кінця ХІХ ст., які прагнули внести в літературу психологічний аналіз.

Як уже відзначалося, кількість українських студентів у Тартуському університеті значно збільшилася від поч. 1890-х рр. у зв'язку з переходом університету на російську мову викладання. Особливо стрімко число російських і українських студентів почало зростати з 1897 р., коли до університету було дозволено приймати вихованців духовних семінарій (в інші університети, за винятком Варшавського й Томського, їх не брали). Більшість студентів-українців у Тартуському університеті якраз і становили випускники духовних семінарій із України.

Студентство значно демократизувалося й стало більш радикальним. Одне за одним виникають нелегальні студентські об'єднання, створені за земляцькою або національною ознакою.

Кінець ХІХ - перші роки ХХ ст. були періодом активізації українського національного руху. Цей період ознаменований зростанням національної самосвідомості, створюються національно-політичні організації, тому закономірно, що в середовищі тартуського українського студентства виникає думка про суто українське національне об'єднання. Товариство російських студентів на цей час стало цитаделлю соціал-демократів. Тодішні марксистичні часто ігнорували національний фактор у громадському житті, який був важливим для українців. Цим пояснюється створення 1898 р. першої суто української студентської організації в Тарту - Дорпатської української студентської громади.

Історія її створення така²⁵. У серпні 1898 р. в Тартуський університет вступили Федір Матушевський і Андрій Яковлів. Вони були випускниками духовних семінарій і знайомі ще по Україні. Обидва оселилися на Техельферській вулиці. Нині на будинку, де вони жили, є меморіальна дошка, на якій указано, що тут було створено перше в Естонії українське об'єднання. Надзвичайно енергійний і діяльний Ф.Матушевський відразу перейнявся ідеєю об'єднати студентів-українців, що навчалися в університеті. Із цією метою Ф.Матушевський і

А.Яковлів стали розмовляти тільки українською мовою, щоби привернути увагу студентів із України. І це дало результати. Незабаром на їхній квартирі стали збиратися українці з вищих навчальних закладів міста. Цікаво, що серед них був поляк Карл-Фелікс Редліх і грек із Одеси Спіро Макрі - вони вважали себе українцями за мовою й культурою.

На базі цього невеликого студентського гуртка наприкінці 1889 р. і створюється Дорпатська українська студентська громада. Ф.Матушевський, А.Яковлів, К.-Ф.Редліх і С.Макрі уклали статут громади. Відповідно до нього членами її могли бути студенти Тартуського університету - українці за походженням або за переконаннями, які поділяли ідею самостійності української нації й культури. Нагадаємо, що тоді українці вважалися частиною російської нації, "зіпсованими" росіянами. Політична програма громади вимагала конституційних свобод у Росії, автономії України в межах її національної території, права українців на освіту, літературу й пресу рідною мовою. Статут вимагав також від своїх членів суворой конспірації, адже українська громада, як і більшість тартуських студентських національних організацій, була нелегальним об'єднанням. Головою громади обрали Ф.Матушевського, котрий залишався на цій посаді (з перервою) до закінчення університету (1904 р.), заступником А.Яковліва, секретарем В.Козловського, скарбником С.Макрі.

Статут громади зберігався на квартирі Ф.Матушевського та А.Яковліва, яка була основним місцем зібрань організації. Оскільки це був таємний документ, то його тримали в схованці: в маленькому дерев'яному пуделку з-під чаю, в якому А.Яковлів зробив подвійне дно, там і знаходився статут, переписаний на тонкому папері й присипаний цукром.

До громади входило близько двох десятків студентів, у тому числі Павло Горянський (пізніше вчитель у Криму, автор спогадів про Леся Українку), Іван Білінський, Всеволод Козловський (у майбутньому журналіст, секретар посольства Української Народної Республіки в Берліні), Максим Синицький (згодом громадський діяч, організатор банків, кооперативів, видавництв, клубів, бібліотек, виставок тощо), Петро Баскевич (пізніше інспектор народних шкіл на Поділлі), Леонід Дложевський, Семен Кравців та ін. Контакти з громадою підтримували українці, що проживали в Тарту, зокрема приват-доцент фінансового права в університеті Орест Остроградський і професор політичної економії й статистики Олександр Миклашевський.

Однак не всі студенти-українці вступили до громади: деякі залишилися осторонь тому, що взагалі не цікавилися громадським життям, інші ж, прибічники соціалістичних ідей, віддавали перевагу не громаді, де на першому плані були національні прагнення, а інтернаціональним об'єднанням на зразок товариства російських студентів або кримського земляцтва.

Члени громади збиралися по суботах на спільній квартирі, зазвичай по обіді, щоби не привертати увагу поліції. На засіданнях хтось із членів читав реферат або доповідь, присвячену проблемам українського життя, культури, ідеологічним питанням. У кінці лютого, за традицією, громада врочисто відзначала день Т.Г.Шевченка. Особливо цікаво відбувся вечір у 1900 р., коли в ньому взяла участь Леся Українка, яка гостювала в брата, М.Косача. На цих зборах було прочитано кілька рефератів про життя й творчість Кобзаря, поетеса декламувала свої вірші²⁶.

Члени громади прагнули з метою об'єднання всіх тартуських українців організувати широкі заходи, знайомити громадськість із українською культурою. Із благодійною метою, щоби допомогти нужденним студентам-українцям, було поставлено п'єсу класика української драматургії М.Кропивницького "Невільник". Навколо цієї постановки вдалося об'єднати майже всіх українців, що

проживали в Тарту. Великим хором керував талановитий диригент - студент А.Серговський. До вистави включили багато українських народних пісень. Режисером був Ф.Матушевський, йому допомагав О.Остроградський. Вистава відбулася 11 листопада 1901 р. у великому залі "Бюргермуссе", який був заповнений ущерть. Подивитися спектакль прийшли естонці, росіяни, німці та представники багатонаціонального студентства Тарту. Вистава принесла організаторам чималий прибуток - 3 500 рублів.

Аналогічні заходи влаштувалися й у наступні роки. Так, 5 листопада 1902 р., у тому таки ж залі, було поставлено відому драму І.Карпенка-Карого "Бурлака", виступив український хор.

Громада підтримувала зв'язки з іншими нелегальними студентськими організаціями, особливо з грузинським земляцтвом і польським студентським соціалістичним товариством. Уже 1899 р. представник громади ввійшов до складу керівного органу місцевого студентства - союзної ради дерптських об'єднаних земляцтв і організацій. Із жандармських документів відомо, що в 1900 р. громаду в ній представляв студент Георгій Радашевич, котрий брав участь у розробці статуту союзної ради. Із тих же джерел випливає, що в бібліотеці громади зберігалось чимало забороненої в Російській імперії української літератури, виданої за кордоном, у тому числі твори М.Драгоманова й О.Кобилянської²⁷. Члени громади брали участь у студентських виступах 1899-1902 рр. у Тарту.

Громада представляла місцеву молодь на нелегальних українських студентських з'їздах. Зокрема на другому з'їзді в серпні 1899 р. у Києві й на четвертому в кінці 1904 р. в Петербурзі делегатом від тартуської організації був Ф.Матушевський²⁸.

Деякі слова про подальшу долю засновників української громади. Федір Павлович Матушевський (1869-1919) уже в студентські роки активно діяв у культурному, громадському й політичному житті, співпрацював із українськими виданнями, входив до складу всеукраїнської організації - нелегального Федеративного союзу автономних українських громад Російської імперії, створеного ще 1897 р., був секретарем з'їздів цієї організації, одним із засновників київського видавництва "Вік". Про авторитет Ф.Матушевського свідчить хоча б такий факт: у серпні 1903 р. він головував на нелегальних зборах членів Революційної української партії й представників українських студентських організацій із різних міст Росії, що її підтримували, які зібралися в Полтаві на відкритті пам'ятника класику української літератури І.Котляревському. Після закінчення університету, повернувшись на батьківщину, Ф.Матушевський став одним із найвідоміших українських журналістів поч. ХХ ст. і політичним діячем. 1904-1905 рр. він був серед засновників Української радикальної партії, яка в грудні 1905 р. об'єдналася з Українською демократичною партією, у результаті чого виникла Українська демократично-радикальна партія. Ф.Матушевський із 1906 р. входив до її ради (правління), редагував газети цих партій - "Громадську думку", "Раду", "Нову громаду". На основі Української демократично-радикальної партії 1908 р. було створено Товариство українських поступовців. Ф.Матушевський був членом ради цієї організації, а також, від 1914 р., членом Українського наукового товариства в Києві. 1917 р. на базі Товариства українських поступовців виникла Українська партія соціалістів-федералістів. Ф.Матушевський уважався одним із її лідерів, увійшов до складу оргкомітету, був членом Центральної Ради, а в 1919 р. він - посол України в Греції, де й помер²⁹.

Андрій Іванович Яковлів (1872-1955) по закінченні університету оселився в Києві, працював юристом, викладав основи права в Київському комерційному інституті. 1917 р. А.Яковліва було обрано членом Центральної Ради, у березні

1918 р. він став директором її канцелярії, брав участь у створенні проекту конституції УНР, пізніше працював у Міністерстві закордонних справ, був послом України в Австрії, очолював українські дипломатичні місії в Голландії й Бельгії. Зі встановленням радянської влади А.Яковлів не повернувся на батьківщину, став емігрантом. Від 1923 р. він жив у Празі, із 1925 р. був професором права Українського вільного університету, а в 1930-1931 і в 1944-1945 рр. - його ректором. А. Яковлів був одним із керівників Української радикально-демократичної партії в еміграції. 1939 р. деякий час він працював директором Українського наукового інституту у Варшаві. Із-під його пера вийшли численні праці з історії українського права, а також курси лекцій з торговельного, цивільного й процесуального права. По II світовій війні А.Яковлів жив у Німеччині та Бельгії, а життєвий шлях його завершився в Нью-Йорку, де він був членом секції права Української вільної академії наук.

1905 р. українська громада була легалізована під назвою Музично-драматичне товариство студентів-малоросів, а неофіційно - Товариство студентів-українців або Товариство українських студентів. Воно проіснувало до 1917 р.

У затверженому 11 жовтня 1905 р. статуті товариства його мета визначалася так: "Сприяє розвиткові музичних і драматичних талантів своїх членів, поліпшенню їх матеріального становища, давати можливість розумно розважатися"³⁰. Для цього членам товариства надавалося право влаштовувати вистави, концерти й вечори; при товаристві, уже на законних підставах, могли функціонувати бібліотека та читальна зала. Неофіційно мета товариства формулювалася по-іншому: виховання свідомих діячів для рідної України, зміцнення національної самосвідомості українського студентства³¹. Члени товариства не обмежувалися культурною роботою, чимало часу віддавали політичній діяльності, їх хвилювали проблеми ідеології, причому в більшості своїй вони були прихильниками лівих націоналістичних поглядів. Організація весь час перебувала під неослабною увагою жандармів³².

У 1905 р., при легалізації, товариство налічувало 55 осіб, на поч. 1908 р. - 98 осіб, але потім склад його почав зменшуватися й 1913 р. в ньому залишилося лише 20 дійсних членів. Серед активістів товариства можна назвати студента фізико-математичного факультету, пізніше асистента кафедри геології Ф.Швеця, студента-юриста В.Чехівського, відомого українського громадського й політичного діяча. Почесними членами були вчений-історик і політичний діяч М.Грушевський та фольклорист, історик літератури, професор Харківського університету М.Сумцов. Членські внески становили півтора рубля на семестр. Із товариством підтримували зв'язки багато викладачів університету, насамперед українці, але також і особи, які просто виявляли інтерес до української культури: професори філолог М.Грунський, мінералог В.Тарасенко, астроном Г.Левицький, офтальмолог О.Люткевич (пізніше обраний почесним членом товариства), професор судової медицини О.Ігнатовський³³. При товаристві працювала бібліотека - 1912 р. в ній налічувалося 1 042 книги (із них 580 українських)³⁴.

Діяльність була різноманітною. Регулярно влаштовувалися літературні й музичні вечори, читання рефератів. При товаристві, як і раніше, існував український хор та драматичний колектив. Час від часу організовувалися великі "репрезентативні" вечори з насиченою програмою в найліпших театральних залах Тарту. Такий вечір, наприклад, відбувся 13 жовтня 1908 р. в залі театру "Ванемуйне".

Уявлення про заходи може дати програма благодійного вечора на користь бідних студентів, улаштованого українським товариством 23 лютого 1913 р. в

залі "Бюргермуссе". Програма його мала два відділення: перше, концертне, включало музичні номери й мелодекламацію, друге - популярний водевіль М.Старицького "Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка"³⁵. Драматичний колектив товариства ознайомив тартуську публіку з низкою класичних п'єс українських драматургів. Так, 3 листопада 1907 р. було показано п'єсу І.Карпенка-Карого "Безталанна". Іноді в такого роду виставах брали участь і гастролюючі українські актори.

У 1913 р. товариство організувало вечір, присвячений пам'яті видатного українського композитора М.Лисенка. Проводився він в актовому залі університету. Після доповіді про творчість композитора відбувся великий концерт із творів М.Лисенка за участю хору й солістів³⁶.

Товариство українських студентів запрошувало з інших міст лекторів, які виступали в театральних залах Тарту з платними публічними лекціями, висвітлюючи проблеми української культури й літератури. Так, 22 лютого 1909 р. відома громадська діячка та публіцист С.Русова прочитала в залі "Ванемуйне" лекцію "Мотиви "Кобзаря" Т.Шевченка в новітній українській літературі", а 2 лютого 1914 р. там же не менш відомий громадський і політичний діяч М.Славинський виступив із лекцією про життя й творчість великого українського поета. Прибуток від лекцій ішов на користь студентів-українців, які потребували допомоги³⁷.

Ще більше заходів відбувалося в самому об'єднанні. Товариство регулярно організовувало шевченківські вечори. Часто влаштовувалися музично-літературні вечірки (в офіційних документах вони іноді йменуються "літературно-вокально-музичними зборами"). Програма подібних вечірок була досить різноманітною й, окрім традиційних танців, включала музичні номери (виконання українських народних пісень) і декламацію творів українських авторів³⁸.

Музично-драматичне товариство студентів-малоросів уважало себе частиною української нації в Тарту, і тому нерідко його представники виступали на різного роду громадських і культурних заходах із привітаннями взагалі від імені українців.

Під час I світової війни діяльність Товариства українських студентів, як і багатьох інших тартуських студентських організацій, поступово завмерла.

У Тарту в останні роки XIX - на поч. XX ст. було ще кілька об'єднань, до складу яких входили українські студенти. 1900 р. було створено нелегальне кримське земляцтво (інша назва організації - "Таврида") - дуже радикальне, ліве, в якому переважали соціал-демократи. Серед активних членів земляцтва були українці С.Росинський і Г.Дуброва, котрі підтримували зв'язки з аналогічними радикальними організаціями в Україні³⁹. Пізніше, 1908 р., це об'єднання було легалізоване під назвою "Таврійське земляцтво" й проіснувало до 1910 р.⁴⁰ Щоправда, у цей період воно вже не відігравало значної ролі в громадсько-політичному житті тартуського студентства. У 1907-1911 рр. існувало волинське земляцтво. Але всі ці організації не були об'єднаннями, побудованими за національною ознакою - вони були інтернаціональними за своїм статутом і українців у них налічувалося небагато.

У Тартуському університеті періоду незалежної Естонської Республіки (1919-1940) навчалися окремі українці, але жодних українських студентських організацій не існувало.

¹ Див.: Issakov S. Tartu Blikooli osa Venemaa rahvaste kultuuriloos // Tartu Blikooli ajalugu. [Kd.] II. - Tallinn, 1982. - Lk. 375-389.

² Про І. Орлая див.: Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. - Изд. 2-е. - СПб., 1881. - С. 189-205; Кубасов И. Орлай // Русский биографический словарь. - Т. "Обезьянинов - Очкин". - СПб., 1905. - С. 309-

312; *Иофанов Д.* Н.В. Гоголь. Детские и юношеские годы. - К., 1951. - С.267-273; *Андрух М.* И.С. Орлай - доктор медицины Тартуского университета (Из истории медицинских связей Закарпатья с Прибалтикой) // Материалы к конференции по истории естествознания в Прибалтике. Май 1968 г. - Вильнюс, 1968. - С.3-5.

³ Про нього див.: *Зварницький Д.И.* К биографии малороссийского этнографа Н.В.Закревского (1805-1871) // Исторический вестник. - 1911. - Т. СXXXIV. - Апрель. - С.211-217.

⁴ Див. про нього: *Семевский В.* Николай Иванович Гулак // Галерея шлиссельбургских узников. - Ч.1. - СПб, 1907. - С.37-55; *Исаков С.Г.* Сквозь годы и расстояния. Из истории культурных связей Эстонии с Украиной, Грузией и Латвией в XIX - нач. XX века. - Таллинн, 1969. - С.14-18; *Марахов Г.И.* С верою в будущее. Революционный демократ Н.И.Гулак. - К., 1989.

⁵ Див.: Кирило-Мефодіївське товариство. - Т. 1-3. - К., 1990; *Зайончковский П.А.* Кирилло-Мефодиевское общество (1846-1847). - М., 1959.

⁶ Про нього див.: *Синяевский А.* Александр Николаевич Поль. - Екатеринослав, 1905; *Вертоградов Н.О.* Памяти А.Н.Поля. - Екатеринослав, 1910; *Романченко Г.Н.* Александр Николаевич Поль // Труды Института истории естествознания и техники. - М., 1960. - Т.33. - С. 201-210.

⁷ Естонський історичний архів (далі - ЕІА). - Ф. 402. - Оп. 2. - Од.зб. 19140. - Арк. 18-44.

⁸ Див. про нього: *Грінченко Б.* Олександр Тищинський // Зоря. - 1896. - Ч.17. - С.338-340.

⁹ Про цей гурток див.: *Рейфман П.С.* К истории кружка Тищинского, Лебедева, Манасина (Из истории студенческого движения в 60-е годы XIX века) // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. - Вып. 78. - 1959. - С.144-171.

¹⁰ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 2. - Од. зб. 1893.

¹¹ На жаль, досі немає ґрунтовного дослідження історії Товариства російських студентів. Див. про нього: *Д.А.* Общество русских студентов в Юрьеве. - СПб, 1910; *Issakov S.* Tartu ülikooli "Vene Üliõpilaste Selts" 1881–1918 // Eesti Ajaloõharhiivi rdevad – 16–17 mai 1991. Ettekannete teesid. - Tallinn, 1991. - Lk. 18-19.

¹² *Лаврецкий М.* [М.Лисицын]. Город студентов. Бытовые картинки старого Дерпта. - Ревель, 1891. - С.46-47.

¹³ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 190. - Арк. 31 зв.

¹⁴ ЕІА. - Арк. 73.

¹⁵ Див. про нього: *Исаков С.Г.* Тартуское студенчество 1880-х годов и движение народников // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. - Тарту, 1972. - Вып. 290. - С.285-299.

¹⁶ Див. про нього: *Исаков С.Г.* О первом марксистском кружке в Тарту // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. - Тарту, 1970. - Вып. 261. - С. 3-28.

¹⁷ Див. про нього: *Вороненко В.В., Кістерська Л.Д., Матвеева Л.В., Усенко І.Б.* Микола Прокопович Василенко. - К., 1991.

¹⁸ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 190. - Арк. 21-22.

¹⁹ *Stempowski S.* Рамікнікі (1870–1914). – Wrocław, 1953. – S. 106. Про участь М.Василенка в діяльності гуртка див.: *Исаков С.Г.* Тартуское студенчество 1880-х годов и движение народников. - С.285-294.

²⁰ Див. про нього: *Депенчук Л.П.* Богдан Кістяківський. - К., 1995; *Василенко Н.П.* Академик Б.А.Кістяковский // Социологические исследования. - 1994. - № 2, 4, 5.

²¹ *Stempowski S.* Op.cit. - S. 123; *Василенко М.* Академік Богдан Олександрович Кістяківський // Записки соціально-економічного відділу Української академії наук. - К., 1923. - Т.1. - С.XV.

²² *Голосенко І.А.* Соціологія на неокантіанській платформі. Б.А.Кістяковский и В.М.Хвостов // Российская социология. - СПб., 1993; *Салов В.В.* Главная книга академика Б.А.Кістяковского // Вестник Российской АН. - 1994. - Т.63. - № 3.

²³ Див. про нього: *Хорунжий Ю., Исаков С.* Серце, яке жадало дії. Розвідка про Михайла Косача // Вітчизна. - 1984. - № 8. - С.177-185.

²⁴ Про тартуський період його життя див.: *Исаков С.Г.* М.П.Косач в Эстонии // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. - Тарту, 1958. - Вып. 65. - С.43-68.

²⁵ Реконструємо її насамперед на основі спогадів одного з ініціаторів створення громади: Яковлів А. Українська студентська громада в Дорпаті // З минулого. - Т.II. - Варшава, 1939 (Праці Українського наукового інституту. - Т.XLIX). - С.162-174.

²⁶ Див.: *Горянский П.* Воспоминания о Лесе Украинке // Леся Украинка в воспоминаниях современников. - М., 1971. - С.152-156.

²⁷ Державний архів Російської Федерації (далі - ДАРФ). - Ф. ДП (Департамент поліції). - 7-е діловодство. - Од. зб. 174. - Арк. 189-190, 274.

²⁸ З минулого. - Т.II - С.63, 67-68.

²⁹ Див. біографічну довідку про Ф.Матушевського в: Политические партии России. Конец XIX - первая треть XX века. Энциклопедия. - М., 1996. - С.348-349 (автор - С.Чмырь). Тут же указано основную литературу про Ф.Матушевського.

³⁰ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 539. - Арк. 1.

³¹ З минулого. - Т.II. - С.181.

³² ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 713. - Арк.171.

³³ Громада в Дорпаті//З минулого. - Т.II. - С.181-182; ЕІА. -Ф. 402. - Оп.7. - Од. зб. 539.- Арк.8-21.

³⁴ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 539. - Арк.17.

- ³⁵ ЕІА. - Ф. 325. - Оп. 1. - Од. зб. 682. - Арк. 46-46 зв.
- ³⁶ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 843.- Арк. 30-33, 75-80; Ф. 325. - Оп. 1. - Од. зб. 682. - Арк. 255.
- ³⁷ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 670.- Арк.146-149, 155-156;Ф. 325.-Оп.1. - Од. зб. 709. - Арк. 23.
- ³⁸ Детальніше про діяльність товариства див.: *Исаков С.Г.* Сквозь годы и расстояния. - С.78-83.
- ³⁹ ДАРФ. - Ф. ДП. - 7-е діловодство. - Од. зб. 174. - Арк. 183-186, 198-199, 238, 273-273 зв.
- ⁴⁰ ЕІА. - Ф. 402. - Оп. 7. - Од. зб. 622. - Арк. 1-3 зв.

The article is dedicated to the Ukrainian students that were studying in the Tartu University and later became well-known national figures and to the student organizations of the university as well.